

K problematice sociální interakce, preference a distance ve výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility

MILAN PETRUSEK

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

I. Úvodní obecné poznámky

V sociologických výzkumech makrostrukturálního typu, tj. ve výzkumech, jejichž cílem je výpověď o společnosti jako celku nebo o velkých sociálních útvech, které ji tvoří a jež jsou metodicky opřeny především o vyhodnocení dat statistického charakteru, není obvyklé provádět paralelní šetření interakčních systémů a vzorců, jakkoliv pro to mluví řada významných teoretických důvodů. Zařazení alespoň některých aspektů této problematiky do našeho šetření je motivováno tím, že obdržená data mohou do určité míry zodpovědět tři typy otázek:

1. Otázku *reality sociálních vrstev* či jiných makrostrukturálních útvarů, jejichž existence je v šetření předpokládána a jež jsou zpočátku popsány na základě jednoho nebo několika analytických znaků [1].

2. Otázku *makrostrukturálních determinant vytváření interakčních vzorců*; tj. v podstatě otázku, nakolik některé uvažované analytické znaky (příjem, socioprofesionální zařazení, vzdělání atd., případně věk, národnostní příslušnost) podmiňují sociopreferenční orientaci respondentů.

3. Problémy spjaté s procesem zmenšování (či zvětšování) *sociální distance* mezi sociálními vrstvami či skupinami, tedy, jinak řečeno, otázky zániku (či specifických forem vzniku) sociálních bariér, které omezují a uzavírají interakční pole respondentů.

Použijeme-li terminologie, jíž se používá v rekapitulacích diskusí týkajících se reality či fiktivnosti sociálních skupin [2], jež se vedou od dob Durkheimových a Allportových [3], pak marxistický přístup k této otázce lze charakterizovat jako poměrně radikální realismus, v jehož obecně sociologické koncepci a sociálně politickém učení je existence sociálních skupin předpokládána jako víceméně samozřejmá (nevyžadující tedy speciálního teoretického důkazu). Alespoň pro určité vývojové ob-

dobi jsou základní sociální útvary makrostrukturálního typu (společenské třídy a vrstvy) v klasické marxistické sociální teorii popsány, a to jak co do jejich strukturálního začlenění, tak co do základních funkcí, jež ve společenském pohybu plní. Tento realistický přístup ovšem vyžaduje stále nové empirické modifikace, nemá-li ustrnout na reprodukci obecných pravd nebo vést ke konfliktu mezi zastarávajícími deskriptory a novou sociální realitou.

Je přirozené, že v našem šetření — jako ostatně ve všech analogických šetřeních — nemohou figurovat sociální vrstvy jako reálné, řekněme „pozorovatelné“ celky, jež lze v souboru obdržených dat ihned a bez teoretického a technického zprostředkování identifikovat. Jejich teoreticky předpokládaná existence může být vysouzena a empiricky zdůvodněna pouze na základě souboru ukazatelů, které charakterizují sociální pozici jednotlivých respondentů (tedy analytických znaků). *Syntetický* ukazatel sociálního statusu je pak metodologickým nástrojem, který zařazuje individuum do předpokládaných reálných makrostrukturálních útvarů (vlastním smyslem jeho konstrukce je reflektovat toto zařazení), zatímco jednotlivé komponenty (dimenze, ukazatele), které se na základě přijatých operací skládají v syntetický ukazatel statusu, umožňují přiřadit individuum k analytické skupině (skupiny osob se shodnými příjmy, se stejným podílem na moci atd.). Tato úvaha vychází z předpokladu, že individua charakterizovaná stejným (či významně podobným) syntetickým ukazatelem statusu, který je konstruován na základě multidimenzionálního přístupu k sociální diferenciaci a při respektování možné inkongruence činitelů statusu, jsou charakterizována současně „typickým chováním“ [4], tj. tím, že budou v určitých sociálních situacích vykazovat tendenci ke shodnému („shodně vzorcovanému“) chování. Naše šetření ovšem „realitu“ sociálních vrstev v tomto

smyslu (ve smyslu behaviorální a postojové projekce příslušnosti ke skupině či vrstvě) nemůže postihnout, může však výchozí postulát ověřit alespoň zprostředkovaně, platí-li ovšem druhý předpoklad, že totiž vzorce shodného chování, tedy „typické chování“ příslušníků určitých skupin, jsou produktem intenzivní interakce mezi nimi. Jinými slovy — reálná existence sociální vrstvy či skupiny předpokládá existenci relativně uzavřených interakčních systémů, které jsou výrazem *sociopreferenční orientace* individuí (příslušníci určité sociální skupiny či vrstvy preferují sociální interakci s příslušníky téže vrstvy). Tento předpoklad, který současně implikuje existenci jisté sociální distance mezi sociálními vrstvami a skupinami, nemusí — jak ukážeme dále — platit beze zbytku (jde o předpoklad tak vysokého stupně obecnosti, že musí být pro řadu případů modifikován uvedením několika dodatečných podmínek, které nemusí být vždy splněny) [5].

Existence jisté *sociální distance* mezi vrstvami a skupinami, chápeme-li ji ve smyslu *absence reálných interakčních systémů přesahujících z jedné vrstvy do druhé* (operacionálně formulováno: individua se stejnými nebo podobnými syntetickými ukazateli statusu vytvářejí reálné interakční systémy mezi sebou navzájem, nejsou však obvykle v interakci s individui charakterizovanými výrazně odlišnými syntetickými ukazateli statusu), *nemusí být nezbytně projevem výrazného stratifikačního rozpětí*.

Přijímá se totiž dosti obvyklý předpoklad, že ve společnostech s *výrazným stratifikačním rozpětím* nutně existuje také výrazná sociální diferenciace mezi vrstvami [6]. Někteří autoři toto stanovisko ovšem nesdílejí, protože podle jejich názoru je právě v těchto společnostech „sociální status natolik pevně zafixován a chápán všemi jejími složkami, že v mnoha případech může být ignorován. Příslušníci různých tříd mohou vytvářet pevná přátelství, protože jejich zájmy se nemohou střetávat a oni sami se mohou navzájem hodnotit s průzračností, nepoznamenanou strachem ze vzájemné rivality“ [7]. Ponechme stranou, nakolik je takové tvrzení empiricky podloženo: v každém případě lze ovšem zřejmě stejně dobře teoreticky předpokládat, že naopak ve společnostech s *nízkým stratifikačním rozpětím* se může projevit tendence ke vzniku sociálních bariér interakce mezi dokonce sousedícími vrstvami, jež by pak našla svůj výraz v existenci jistého stupně sociální distance.

Naše šetření může alespoň částečně přispět právě k empirické deskripci u nás reálně existujících vrstev a stupně sociální distance mezi nimi. Nezdá se ovšem pravděpodobné, že naše poznatky budou příliš přesahovat zjištění formulovatelná na základě „zdravého rozumu“. Ani taková zjištění však nejsou bez teoretického a společenského významu, uvážíme-li množství předsudečných postojů zakoreněných v naší žurnalistice a sociologické či sociologizující publicistice.

II. Konceptualizace problému a některé metodologické obtíže

Pro potřeby našeho šetření vymezíme nejprve některé základní pojmy.

Předmětem našeho šetření jsou *reálné interakční systémy*, které se realizují na bázi (a jsou částí) interakčního pole. *Interakčním polem* individua rozumíme

1. soubor individuí, s nimiž se dané individuum více či méně pravidelně stýká (reálný interakční systém);
2. soubor individuí, s nimiž se individuum může stýkat, ale z těch či oněch důvodů se s nimi nestýká (potenciální interakční systém);
3. soubor individuí, s nimiž si individuum přeje mít a udržovat styky, ale z těch či oněch důvodů nedochází k reálné interakci (žádaný interakční systém).

Toto široké vymezení tedy zahrnuje několik rovin, které musejí být odlišeny a specifikovány.

1. V *reálném interakčním systému* je nutno především odlišit úroveň *institucionální, formalizované atd. interakce*, která nemusí být výrazem sociopreferenční orientace individua a nelze tedy z její deskripce usuzovat na sociální distanci, ani na příslušnost k sociální vrstvě. Obvyklé metodické postupy používané při výzkumu malých skupin, zejména observační techniky, nám nedovolují usuzovat na specifickou váhu, kterou individuum přikládá realizovaným interakčním aktům [8]. Druhým komponentem reálného interakčního systému je rovina *realizované a manifestované sociální preference*, která je měřitelná na škále socioemocionální přitažlivosti. Jejím charakteristickým rysem je pravidelnost a vysoká frekvence interakčních aktů nebo vysoká specifická váha jim přisuzovaná.

2. *Potenciální interakční systém* vymezuje okruh osob, s nimiž individuum může být v interakci (předpokládá pozitivní působení faktoru prostorové blízkosti při současné absenci sociálních bariér bránících interakci), k interakci však nedochází z důvodů, které

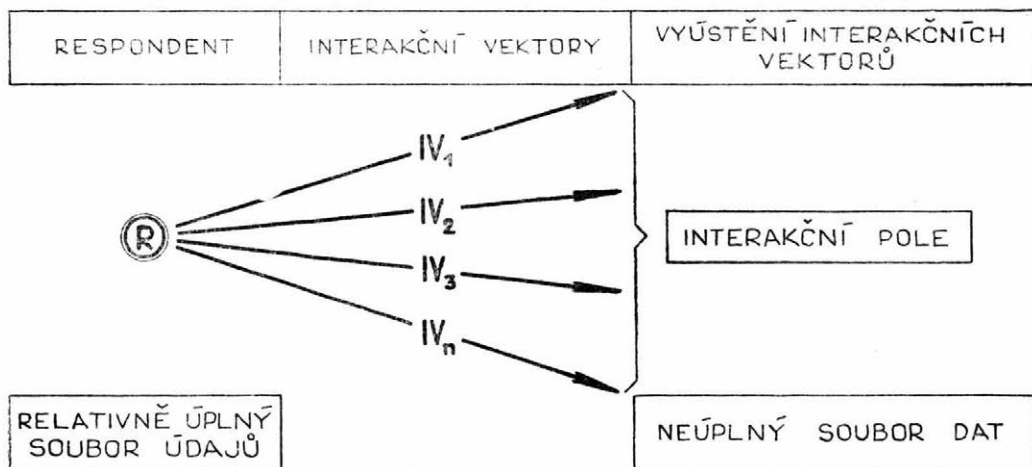
mají původ v daném individu. Takovými důvody mohou být např. a) nízká sociální expanzivita individua [9], b) nízká specifická váha, kterou možnému interakčnímu aktu individuum přisuzuje, c) dostatek jiných vysoce intenzivních sociálních kontaktů, d) omezenost časových možností apod. Podle předpokladu by potenciální interakční systém měla tvořit převážně individua charakterizovaná shodným nebo podobným syntetickým ukazatelem statusu.

tenzivním šetření k dispozici údaje uvedené v schématu 1.

Ve většině šetření se proto radikálně kvantitativně omezuje interakční pole individuí pouze na tu jeho část, která je z hlediska cílů výzkumu pokládána za relevantní.

V mikrostrukturálních šetřeních se obvykle interakční pole redukuje na malou

Schéma 1

3. *Žádaný interakční systém* se vyznačuje také absencí reálné interakce, ale i vysokou specifickou vahou, která je žádaným interakčním aktům přisuzována. K reálné interakci nedochází, protože působí soubor sociálních a psychologických bariér (reálných či fiktivních), které individuum není s to překonat. Šetření této části interakčního pole má mimořádný význam zejména pro identifikaci referenčních skupin, orientaci aspirací, případně určitých aspektů hodnotového systému, který dané individuum sdílí.

Z metodologického hlediska je komplexní výzkum interakčních systémů neobvykle náročný, protože vyžaduje (respektujeme-li požadavek validity dat) kombinaci několika výzkumných postupů, obvykle pak kombinaci observačních technik s různými variantami sociometrických testů. Provedené šetření je vždy neúplné a interpretace výsledků je vždy v jistém stupni hypotetická, protože a) není možno ani popsat, ani vyhodnotit *všechny* interakční akty a sociopreferenční vazby, b) není obvykle možno v úplnosti identifikovat značný počet osob, které tvoří interakční pole daného individua [10]. Počítáme-li schématu, pak máme při ex-

skupinu nebo na soubor malých skupin, které mohou být popsány tak, že každé individuum je současně respondentem i „vyústěním interakčního vektoru“ jiného individua: soubor dat na obou stranách našeho schématu je tedy rovnocenný. Kvantitativními ukazateli jsou běžné sociometrické indexy, při aplikaci pozorovacích technik pak kvantitativní ukazatel zachycující kvantum, frekvenci, délku, orientaci a případně také obsah interakčních aktů. Sociometrické charakteristiky individuí mohou být zkoumány v souvislosti s jinými demografickými, sociálními atd. charakteristikami, např. pohlavím, věkem, příjmem, vzděláním, etnickou příslušností, inteligenčním kvocieniem atd., takže mohou být ověřovány výroky typu: „Sociometrický status pozitivně koreluje se stupněm inteligence“, nebo: „Sociometrický status pozitivně koreluje se socioekonomickým statusem“, apod. [11]. Z hlediska *makrostrukturální analýzy* není ovšem např. sociometrický status relevantním diferencujícím faktorem: konkrétní individua s vysokým sociálním statusem (měřeným např. syntetickým ukazatelem) mohou mít ve vlastním mikroprostředí (tj. v malé skupině, homogenní právě z hlediska sociálního statusu) nízký sociometrický status, a naopak. Dále — individua s určitým sociálním statusem mají různý sociometrický status v různých konkrétních mikroútvech atd. Smysluplná

analýza vztahu mezi sociometrickým a sociálním statusem je tedy možná pouze ve skupinách, které jsou z hlediska sociálního statusu heterogenní. V makrostrukturálním výzkumu tedy sociometrický status zřejmě není komponentem měřeného sociálního statusu.

Poněkud jinak je tomu ve *výzkumech lokálních komunit*, kde neodmyslitelnou součástí sociálního statusu je právě pozice individua a rodiny v interakčním systému dané komunity. Pojem sociálního statusu tak v tomto kontextu nabývá poněkud jiného významu: zatímco v makrostrukturálním šetření je předmětem zájmu *obecný status*, jímž je individuum přiřazováno k makrostrukturálním útvarům, je v šetřeních lokálních komunit obvykle respektováno, že konkrétní individuum je nositelem souboru *konkrétních dílčích statusů*, jejichž počet je dán počtem konkrétních mikrostrukturálních a mezostrukturálních útvarů, jichž je členem. Nelze patrně sdílet stanovisko, že obecný status je prostou sumací statusů [12]. Obecný status je myšlenkovou konstrukcí, jejíž adekvátnost může být ověřena pouze pozitivním zjištěním, že individua se shodným obecným statusem konstituují reálné makrostrukturální útvary minimálně ve smyslu výše uvedeného vymezení. *Dílčí status* implikuje vždy hodnocení nositele statusu daným prostředím, zahrnuje tedy vždy hodnotový systém tímto prostředím sdílený, což metodologicky znamená, že horní hranice jednotlivých škál jednotlivých ukazatelů (či násobitel škály, použijeme-li metodologického přístupu Warnerova) jsou obvykle odlišné od těch, jež byly stanoveny při deskripci obecného statusu [13].

Toto hodnocení se vztahuje k *výkonu* socioprofesionálních a jiných — z hlediska daného společenství významných — rolí a vede k vytváření představ o tom, co někteří autoři nazývají popularitou, reputací, úctou atd. Jednou ze součástí (ale také jednou z determinant) těchto představ je právě také pozice individua v daném interakčním systému. Lokální komunita je z hlediska distribuce různých typů obecného statusu heterogenním sociálním systémem; má proto smysl analyzovat vztah mezi obecným statusem a pozicí v interakčním systému a zkoumat, jak je obecný status právě touto pozicí modifikován. Ve výzkumu lokální komunity či jiných relativně uzavřených sociálních systémů lze pozici individua a rodiny v interakčním systému komunity dosti přesně popsat, to znamená

1. lze určit míru „*sociální expanzivity*“ jednotlivých individuí, tj. je možno stanovit množství aktuálně udržovaných i žádaných kontaktů a současně vyloučit psychologické faktory ovlivňující sociální expanzivitu;

2. protože vyústění interakčního vektoru je známé (soubor dat na obou stranách vektoru je rovnocenný), lze stanovit, zda ze sociopreferenčního hlediska jde o *kontakty vzájemné*;

3. lze — alespoň hypoteticky — stanovit *pořadí bariér*, které znemožňují manifestaci sociopreferenční orientace v souboru interakčních aktů;

4. lze stanovit míru *sociální distance* mezi jednotlivými individui či rodinami, přičemž je třeba mít na zřeteli, že absence reálného interakčního systému přesahujícího z jedné kategorie určitého typu statusu do druhé, nebo absence sociopreferenčního „podtextu“ pozorovatelné interakce může být chápána jako ukazatel sociální distance pouze tehdy, je-li splněna podmínka 1., tj. jsou-li vyloučeny bariéry ryze psychologického charakteru;

5. lze určit individua a rodiny, které zaujmají nejvyšší, střední a nejnižší *pozici v interakčním systému*, z tohoto hlediska stanovit pořadí (je totiž splněna podmínka heterogenity z hlediska distribuce obecného sociálního statusu), a šetřený sociální subsystém takto diferencovat;

6. lze s větší nebo menší jistotou stanovit *korelace mezi pozicí v interakčním systému a některými sociologicky relevantními znaky*, z nichž některé mohou být komponenty syntetického ukazatele statusu (příjem, vzdělání, životní styl, velikost a vybavení bytu, profese apod.).

Je zřejmé, že i když si metodologické obtíže spojené s výzkumem interakčního systému i v rámci šetření uzavřených sociálních subsystémů vynucují řadu redukcí, je přece jen soubor vyhodnotitelných dat dostatečně velký. Makrostrukturální šetření opřené o jediný zdroj dat — o výpověď respondenta — je však nuceno k redukci daleko výraznější, zejména:

1. Na obou stranách vektoru jsou *nerovnocenné soubory* dat, tj. respondent je dostatečně charakterizován, zatímco individuum, které je vyústěním interakčního vektoru, je charakterizováno natolik neúplně, že obvykle nelze konstruovat syntetický ukazatel jeho statusu.

2. Lze prakticky šetřit pouze *reálný interakční systém* respondenta, a to pouze na základě jeho výpovědi.

3. Tento systém musí být *redukován* na soubor osob, případně na jediné individuum, které má — z hlediska sociopreferenční orientace respondenta — nejvyšší specifickou váhu, a nutno je pak chápat (značně hypoteticky) jako typické pro značnou část respondentova interakčního systému.

4. Nelze zjistit *reciprocitu* sociopreferenční vazby.

5. Nelze přesněji zjistit *motivaci volby* [14], lze ji pouze hypoteticky vysuzovat, atd.

III. Operacionalizace problému

Manifestovaná sociopreferenční orientace, kterou pokládáme za nejvýznamnější z hlediska možných odpovědí na otázky formulované v úvodu, může být šetřena ve čtyřech základních, ne zcela souměřitelných a souřadných, oblastech: 1. ve sféře *uzavírání sňatků*, 2. v oblasti *příbuzenských kontaktů*, 3. na *úrovni sociopreferenčních vazeb* respondenta k jiným individuí a 4. v oblasti *kontaktů rodiny respondenta* s jinými rodinami.

První sféra, oblast uzavírání sňatků, v níž se manifestuje sociopreferenční orientace respondenta, je předmětem jiné studie. Poznamenejme pouze, že nejde o „čistou“ sociopreferenční sféru, protože zde působí celá řada biologických, psychologických i sociálních faktorů, jež ovlivňují výběr partnera k manželskému soužití, které jednoznačnou interpretaci získaných dat jako manifestaci sociopreferenční orientace značně problematizují. Statistická analýza obdržených údajů nemůže zřejmě dát v našem případě prakticky žádné odpovědi na vlastní volby partnera, jakkoliv nelze popřít inspirující význam prosté deskripce, která byla provedena např. v souvislosti s výzkumem socioprofesionální heterogamie [15]. V předvýzkumu, který jsme provedli, jsme pracovali se šestistupňovou škálou složitosti práce (princip konstrukce škály je vyložen na jiném místě) a srovnávali jsme zařazení respondenta a jeho manželky do jednotlivých kategorií k různým časovým údajům. Šetření prokázalo, že vysoká homogenie je pozorovatelná zvláště u „nižších“ kategorií: 68,2 % respondentů náležejících do 1. kategorie a 66,0 % náležejících do 2. kategorie žije v manželském svazku se ženami téže socioprofesionální kategorie. 3. kategorie složitosti práce je orientována výrazně „sestupně“ (18,1 % partnerek náleží do téže kategorie, 74,7 % do nižších kategorií), atd. Tyto údaje mají ovšem toliko orientační význam — z hlediska analýzy problému formulovaných v úvodu jsou prozatím prakticky zanedbatelné.

Oblast příbuzenských kontaktů nemůže být v našem šetření z technických důvodů analyzována nikterak komplexně. S přihlédnutím k některým idejím, které formuloval zvláště ostře J. A. Kahl [16] (jde o tvrzení, v daném případě empiricky podepřené, že dělnická třída své sociální kontakty omezuje spíše na příbuzenské styky, zatímco střední vrstvy podstatnou část svého sociálního života, v níž se může projevit sociopreferenční orientace, tráví v rámci poloformálních seskupení), jsme zařadili aspoň otázku po frekvenci příbuzenských kontaktů s tím, že nepřítomnost těchto kontaktů nemůže být z daných dat zcela jednoznačně vyložena. Na druhé straně *vysoká frekvence* příbuzenských kontaktů při současné absenci jiných forem sociálního styku, který je předmětem

našeho zájmu, může být chápána jako výraz existence specifických vzorců interakce v rámci některých sociálních vrstev.

V sondě, která předcházela předvýzkumu, jsme žádali respondenta, aby uvedl tři osoby, s nimiž se přátelsky *stýká*, a zjišťovali jsme, nakolik jsou konzistentní charakteristiky „složitost práce“ a „vzdělání“ u respondenta a jím uváděných osob. Ačkoliv sonda byla provedena na malé populaci, její výsledky naznačily, že počet osob, které respondent uvádí, bude možno omezit na jedno individuum, protože charakteristiky všech čtyř osob (respondenta a tří jím uvedených přátel) byly absolutně nebo alespoň vysoce konzistentní (tj. všechny tři jím uvedené osoby patřily obvykle do téže nebo blízké kategorie vzdělání či složitosti práce). Již v sondě byl tedy ověřen předpoklad, že osoby se stejným nebo přibližně stejným vzděláním jsou častěji ve významné vzájemné interakci než osoby s výrazně odlišným vzděláním, že tedy vzdělání vytváří jistou sociální bariéru při vytváření interakčních systémů. Podobný předpoklad byl ověřen i v případě příslušnosti k výrazně odlišným kategoriím složitosti práce. Sonda současně otevřela některé nedorozumění technické problémy, zejména otázku způsobu definování konzistence v jednotlivých charakteristikách. Domníváme se, že jedno individuum, které respondent uvádí, lze chápat jako „typického reprezentanta“ té části respondentova interakčního systému, který lze označit jako soustavu jeho „přátelských vazeb“ a jehož šetření má pro naše potřeby zřejmě největší význam. U této osoby pak zjišťujeme tyto údaje: profesi (charakter práce), dosažené vzdělání (za symptomatickou pokládáme také možnost, že respondent neví, jaké vzdělání má jeho partner: v tomto případě by šlo o vysouzení nízké specifické váhy, která se přikládá vzdělání v hodnotovém systému určité vrstvy či společnosti), příjem (podle odhadu respondenta), národnost (půjde zejména o zjištění interakčních vzorců národnostních menšin, Čechů žijících na Slovensku a naopak). Údaje o profesi umožní doplnit charakteristiku uvedené osoby o socioprofesionální prestiž a současně sledovat interakční vzorce vybraných socioprofesionálních skupin (např. učitelů, lékařů, pomocných dělníků, pracovníků státního aparátu apod.). Soubor dat o uvedené osobě je ovšem i tak neúplný, takže identifikace vyústění interakčního vektoru je opět pouze částečná. Prokáže-li se, zejména na základě empirického ověření některých předpokladů o generalizovaném statusu, mohli bychom se nadto pokusit o konstrukci redukovaného syntetického ukazatele statusu.

Analogické údaje máme k dispozici v případě komparace respondenta a osoby, která *reprezentuje rodinu*, s níž *respondentova rodina udržuje pravidelné styky*. Zdá se, že tyto údaje — přes jejich nezbytnou neúplnost — jsou dostatečné k tomu, abychom formulovali některá tvrzení a hypotézy vztahující se k problémovým okruhům, jež jsme uvedli v úvodu.

Na základě takto redukováného interakčního systému respondenta se rozpadne celá šetřená populace do několika dílčích souborů, které mohou být analyzovány jednak samostatně, jednak ve vzájemných vztazích:

1. Samostatné soubory těch respondentů, u nichž chybí odpověď na jednu otázku, tedy:
 - 1.1. Soubor osob bez osobních přátel
 - 1.2. Soubor osob bez kontaktů s jinou rodinou
 - 1.3. Soubor osob bez příbuzenských kontaktů
2. Soubor osob se všemi typy kontaktů
- 3.1. Soubor s přátelskými kontakty a kontakty s jinou rodinou, ale bez příbuzenských kontaktů
- 3.2. Soubor osob s přátelskými a příbuzenskými kontakty, ale bez pravidelných styků s jinou rodinou
4. Soubor osob s přátelskými kontakty (bez ohledu na přítomnost či absenci ostatních vazeb)
5. Soubor osob s kontakty mezi rodinami a příbuzenskými styky, ale bez přátelských kontaktů
6. Soubor osob pouze s příbuzenskými kontakty
7. Soubor osob s kontakty pouze mezi rodinami
8. Soubor osob, jež neudaly žádný údaj o svém interakčním poli.

IV. Hypotézy, kvazihypotézy a výroky

Ačkoliv není naším úkolem uvádět všechny hypotézy a tvrzení, jež mohou být šetřením ve větší či menší míře ověřeny, je vhodné upozornit alespoň na některé problémy.

1. Analýza souboru osob bez osobních přátel

Především je možno formulovat řadu tvrzení vysokého stupně obecnosti, např.: Absence osobního přátelství je spíše charakteristická pro osoby,

- 1.1. které často měnily bydliště,
- 1.2. často měnily pracoviště,
- 1.3. v poslední době změnily bydliště,
- 1.4. v poslední době změnily pracoviště.

Tyto výroky vysvětlující absenci osobního přátelství horizontální mobilitou nebo migračními procesy lze ovšem ověřit jen částečně (údaje o změně bydliště i pracovišť jsou sledovány jen obrysově). Lze položit otázku, nakolik je absence osobního přátelství spjata s vertikální mobilitou, a formulovat výroky typu: Absence přátelství je charakteristická

1.5 pro osoby s výrazně vzestupnou mobilitní drahou,

1.6. pro osoby s výrazně sestupnou mobilitní drahou.

Vysoce hypotetická je vazba na jednotlivé ukazatele, která by se projevila ve výrocích, jež vysvětlují absenci osobního přátelství

- 1.7. spíše vyšším než nižším vzděláním,
- 1.8. spíše vyšším než nižším prestižem apod.

Analogicky je tomu v případě syntetického ukazatele statusu.

Tvrzení:

1.10. „Absence je charakteristická spíše pro osoby s vysokým statutem“ lze patrně samo o sobě dosti obtížně sociologicky interpretovat, jakkoliv může být inspirující (prokáží-li je dostatečně vysoké četnosti) z hlediska možných sociálně psychologických analýz. Lze ovšem formulovat otázku, zda absence je typická pro některé z *jmenovitě sledovaných profesí* (již v sondě jsme na některé takové profese narazili a jejich analýza na daleko početnějším souboru může být sociologicky mimořádně zajímavá). Protože sociopreferenční orientace a tedy ani absence přátelství nejsou vysvětlitelné výhradně sociologickými faktory, je nutno vzít v úvahu některé „dodatečné podmínky“, jejichž působením je soubor osob bez osobních přátel sice kvantitativně zúžen, současně je však eliminována skupina osob, u nichž lze alespoň hypoteticky předpokládat, že osobní přátelství je kompenzováno jinou formou pravidelné sociální interakce (jde o soubory 5, 6 a 7).

Svůj význam má také vazba na věk respondenta, vezmeme-li v úvahu diskuse o starých osobách jako o „minoritní skupině“, v níž se důvodně předpokládá absence přátelských kontaktů, jejich kvantitativní zúžení atd.^[17]

2. Analýza souboru osob, které neudrží kontakty s jinými rodinami

Jde o analogický soubor a lze tedy formulovat analogické rezervy, pokud jde o interpretaci získaných dat. Formulujeme alespoň tři hypotézy, jež by mohly být verifikovány v rámci našeho šetření: 2.1. „Osoby, které změnily v poslední době bydliště, neudrží rodinné kontakty“ je tvrzením dosti evidentním (výklad migračním faktorem).

2. 2. „Absence rodinných kontaktů je spíše typická pro větší a velká města“ vysvětluje částečně absenci lokality, je však těžko rozhodnout, zda nejde v tomto případě spíše o „nulovou“ hypotézu.

2. 3. „Absence kontaktů mezi rodinami jsou spíše charakteristické pro osoby s nízkým sociálním statutem“, apod.

Podobně jako v případě předchozího souboru lze vzít v úvahu jednotlivé charakteristiky respondenta.

3. Soubor osob, které neudržují příbuzenské kontakty

Podobně jako v případě prvního souboru nelze brát v úvahu všechny podmínující faktory (např. nevíme nic o fyzické distanci příbuzných, již může být absence kontaktů jednoznačně podmíněna). Šetření i pak patrně ověří předpoklad, že absence tohoto typu interakčních aktů není typická pro malé obce (tvrzení je ovšem také možno formulovat pozitivně).

4. Soubor osob s příbuzenskými kontakty

Uvedli jsme omezení, která nedovolují problém analyzovat širě. Zdá se nejužitečnější analyzovat alespoň vztah lokality k frekvenci příbuzenských styků, případně uvážit vztah k výraznosti mobilitní dráhy (např. „nízká frekvence příbuzenských kontaktů je spíše charakteristická pro osoby s výrazně vzestupnou mobilitní drahou“). Relevantní je ovšem vazba na charakter práce, která může ukázat, nakolik je i pro naše poměry platný Kahlův předpoklad o vysoké frekvenci příbuzenských kontaktů u osob, jež jsou situovány na nižších stupních škály charakteru práce.

Nástin analýzy ostatních hypotéz a vztahů, které budou sledovány, se zdá pro potřeby této studie nadbytečný.

5. „Místo vzniku“ interakčních systémů

Řadu analogických hypotéz lze formulovat také v souvislosti s „místem vzniku“ interakčního systému: omezili jsme se na sledování přátelských kontaktů, které vznikají na bázi *společného pracoviště* (šlo by o odpovědi na tento typ otázek: 1. Jaká je proporce přátelských kontaktů, které vznikají na bázi společného pracoviště, v celkovém počtu uvedených kontaktů? 2. Je společné pracoviště

významnější determinantou uzavírání přátelských kontaktů v určitém typu lokalit? 3. Je společné pracoviště významnější determinantou pro vznik přátelských kontaktů v určitých druzích profesí?) a *společného bydliště* (1. Lze ověřit hypotézu, že ve velkých městech je společné pracoviště významnější determinantou než společné bydliště? 2. Je pro vznik přátelských kontaktů na bázi společného bydliště charakteristická shoda v určitých znacích osob, které jsou v interakci? 3. O které znaky jde?) Sonda naznačila, že při použité formulaci otázky (její reformulace však není užitečná, protože by příliš zatížila dotazník) se projeví výrazný pokles četností v obou souborech a že faktor „bydliště“ a „pracoviště“ nemá polaritní, dichotomický charakter.

6. Výroky o uzavřenosti a otevřenosti vrstev

V předchozích úvahách jsme ukázali, jak budeme v plánovaném šetření operacionalizovat pojem „uzavřenost sociální vrstvy“. Protože však v rámci šetření nebudou a ani nemohou být zkoumány projevy příslušnosti k sociálním vrstvám ve sféře chování, postojů a hodnocení, bude většina výzkumem ověřených tvrzení nadále mít hypotetický ráz.

Především lze formulovat tvrzení týkající se uzavřenosti *analytických skupin* (tj. skupin charakterizovaných tím, že individua, která je skládají, vykazují jeden explicitě uvedený shodný znak):

6. 1. Osoby charakterizované shodným vzděláním vykazují tendenci k vytváření uzavřených analytických skupin.

6. 2. Relativně otevřenější jsou analytické skupiny složené z osob s nižším vzděláním.

Tvrzení 6. 2. lze ovšem nahradit alternativní hypotézou, případně obě hypotézy chápat jako nulové.

6. 3. Na bázi společného bydliště se vytvářejí skupiny homogenní z hlediska dosaženého vzdělání.

6. 4. Osoby, které mají nižší vzdělání než osoby, s nimiž vytvářejí interakční systémy, patří do vyšší skupiny z hlediska charakteru práce apod.

Podobně jako tvrzení 6. 4. lze formulovat i některé jiné výroky, které na základě dostupného materiálu alespoň částečně

tečně vysvětlují eventuální odchylky od předpokladů (jde zejména o vliv takových činitelů, jako je podíl na moci, životní úroveň apod.).

6. 5. V menších lokalitách se vytvářejí relativně otevřenější analytické skupiny, a to jak z hlediska vzdělání, tak z hlediska charakteru práce.

Zajímavé hypotézy lze formulovat v souvislosti s výzkumem „jmenovitě sledovaných profesí“. Obecně patrně platí předpoklad, že existuje tendence k vytváření *relativně* uzavřených socioprofesionálních skupin, tato tendence však bude mít různé projevy v hierarchii profesí.

6. 6. Profese charakterizované vyšším bodovým ohodnocením z hlediska charakteru práce jsou uzavřenější než profesionální skupiny charakterizované nižším ohodnocením z téhož hlediska. Stejně lze formulovat výrok o profesích z hlediska jejich prestiže (profese s vyšším prestižem jsou uzavřenější než profese s nižším prestižem) a podílu na řízení vyplývajícího ze socioprofesionálního zařazení. V rámci šetření lze dále sledovat směr eventuálních odchylek od předpokladu (např. „osoby s nižším vzděláním častěji vytvářejí interakční systémy s osobami s vyšším vzděláním než naopak“: toto tvrzení vychází z předpokladu, že uvedení osoby v dotazníku samozřejmě nevypovídá nic o reciprocitě vztahu).

Charakteristiky, které máme k dispozici u osob, jež uvádí respondent, umožňují konstruovat redukovaný syntetický ukazatel statusu, který může být komparován s analogicky konstruovaným ukazatelem u respondenta. Na základě těchto konstrukcí lze pak formulovat výroky o „realitě“ a homogenitě vrstev z hlediska příslušnosti jednotlivých osob k jednotlivým kategoriím statusu. Velmi obtížné je ovšem sledovat stupeň kongruence ukazatelů statusu u osob uvedených respondentem, a formulovat tedy výroky o analytických skupinách charakterizovaných vysokým stupněm kongruence či naopak inkongruence činitelů statusu. Nebudou proto patrně v úplnosti ověřena tvrzení typu:

6. 7. Osoby, jejichž status je výrazně inkongruentní, vytvářejí interakční systémy s osobami, jejichž status je analogicky inkongruentní,

nebo alternativní tvrzení (vycházející z hypotetického předpokladu psychologické kompenzace) typu

6. 8. Osoby s výrazně inkongruentním statusem jsou častěji v interakci s osobami s výrazně kongruentním statusem.

Pravděpodobně platí toto tvrzení:

6. 9. Osoby s výrazně kongruentním statusem vytvářejí interakční systémy s osobami se stejnou charakteristikou statusu.

Je možno formulovat řadu tvrzení, která by (alespoň částečně) vysvětlovala mechanismy vytváření interakčních systémů u osob s inkongruentním statusem v závislosti na tom, který z činitelů výrazně variuje.

V. Závěrečná metodologická poznámka

V provedené sondě a v předvýzkumu jsme se pokusili řešit poměrně náročný technický problém komparace dat respondenta a osob, které uvádí, zavedením arbitrárních definic konzistence charakteristik a indexů konzistence. Takové řešení problému mělo tři základní nevýhody:

1. Zavedení arbitrárních definic mohlo vzbuzovat (více či méně oprávněné) podezření, že definice jsou zvoleny tak, aby odpovídaly teoretickým záměrům badatele. Tomuto nebezpečí se ovšem při tomto způsobu řešení problému nelze nikterak vyhnout a samotné ujištění o „dobré vůli“ a „nepředpojatosti“ nezaručuje adekvátní interpretaci získaných údajů.

2. Podstatná část práce (kvalitativního charakteru) spočívala na kódovačích, kteří zařadili do dotazníku indexy konzistence: zadání pro kódovače bylo neobyčejně složité, takže již v předvýzkumu to vedlo k tomu, že kódovači zapisovali indexy někdy „odhadem“, někdy prostě zcela nesprávně — značná část obdržených údajů tak byla znehodnocena.

3. Zavedení indexů konzistence charakteristik je sice funkční, indexy samy však redukují možnou informaci v tom smyslu, že z nich nelze vyčíst např. stupeň inkongruence statusu, příslušnost ke konkrétní kategorii vzdělání apod.

Pro vlastní výzkum jsme tedy — kromě běžných vyhodnocovacích postupů — použili analogického postupu jako v případě dislokačních vzorců statusu (viz: metodologická část projektu). Charakteristiky osob, jež uvádí respondent, budou zapsány ve formě dislokačního vzorce a budou komparovány pomocí počítače. Takový postup otevírá sice obrovské množství teoreticky možných variant, zdá se však, že je relativně nejexaktnější a technicky nejnázřejší proveditelný. Podrobněji o něm bude pojednáno v závěrečné zprávě o výzkumu.

[1] Analytickým znakem rozumíme — ve shodě s koncepcí, kterou jsme vyložili spolu se Z. Strmiskou (*Sociální skupiny*, in: Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966) — nějakou demografickou, sociální, psychologickou, biologickou či jinou charakteristiku, kterou vykazuje určitý soubor individuí, jenž na základě shodnosti této charakteristiky konstituuje tzv. analytickou (obvykle tedy nikoli současně reálnou) skupinu.

[2] Přehled diskuse o této otázce, jakož i formulaci polemického stanoviska proti krajnímu nominalismu, podává Ch. K. Wariner: *Groups Are Real: A Reaffirmation*, ASR, Vol. 21/5, 1956, str. 549 a násled.

[3] Stanovisko Allportovo, pro něž je ostatně charakteristický — jako pro každý důsledný nominalismus — jistý redukcionismus, je formulováno v: *Rule and Custom as Individual Variation of Behavior Distributed upon a Continuum of Conformity*, AJS, 1939/44, str. 897 a n.

[4] Srv. J. Klofáč, V. Tlustý: *Soudobá sociologie*, Praha 1966, str. 489 a n. Tento předpoklad byl ostatně formulován jako samozřejmá premisa historicko-materialistického přístupu k sociální skutečnosti např. A. Gramscim: „... patříme vždycky k určitému seskupení, a to právě k tomu, jehož společenské prvky stejně smýšlejí a jednají jako my. Jsme vždy konformisty v rámci nějakého konformismu a vždy jsme lidmi-masou a kolektivními lidmi.“ *Historický materialismus a filosofie Benedetto Croce*, Praha 1966, str. 50.

[5] Tento problém na obecné úrovni diskutuje A. Malewski v: *O zastosowaniach teorii zachowania*, Warszawa 1964, a v řadě časopiseckých studií.

[6] Tento názor lze sledovat jak v marxistické, tak v nemarxistické literatuře.

[7] Lundberg, Schrag, Larsen: *Sociology*, New York 1958, str. 326.

[8] Omezenost observačních technik a jejich vztah k sociometrickým technikám, jimiž měříme právě sociopreferenční orientaci, jsou podrobně sledovány v: A. Bjerstedt: *Interpretation of Sociometric Choice Status*, Lund 1956.

[9] Pojem sociální či socioemocionální expanzivita je zaveden ve shodě se zvyklostmi sociometrické literatury. Srv. např. K. M.

Evans: *Sociometry and Education*, London 1962. Nízká sociální expanzivita, která se projevuje malým počtem provedených sociometrických voleb, nemusí mít ovšem příčiny pouze psychologické.

[10] Je přirozené, že lze rozlišit „interakční systém individua“ ve smyslu námi navrženého vymezení a „interakční systém skupiny“ např. ve smyslu Hareova pojetí „form and content of social behavior“ v rámci malé skupiny, jak je uvedeno v *Handbook of Small Group Research*, Free Press 1962. V každém případě nám však většina výzkumných technik dovoluje popsat interakční systém skupiny obvykle na bázi interakčních systémů individuí, která ji skládají. To ostatně odpovídá obecnému pojetí interakce, jak je formulováno např. u G. C. Homanse: *Social Behaviour, Its Elementary Forms*, London 1961: „... when an activity (or sentiment) emitted by one man is rewarded (or punished) by activity emitted by another man, regardless of the kinds of activity emitted, we say that the two have interacted“.

[11] Hypotézy tohoto typu formulovala a ověřovala řada badatelů, rekapitulaci lze číst např. u Nehvévajsy: *Soziometrie*, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, I. Band, 1961, str. 232 a n.

[12] Stanovisko je formulováno v citované práci Lundbergové.

[13] Srov. např. H. H. Hyman: *The Value System of Different Classes*, in *Class, Status and Power*, Illinois 1953.

[14] O problémech šetření motivace sociometrického výběru existuje dosti rozsáhlá literatura. Zvláště se podtrhuje, že i když jsou individua při výkladu motivace sociometrické volby kompetentními soudci, vzniká celá řada metodických obtíží v souvislosti s tím, že motiv volby dovedou obvykle velmi obtížně verbalizovat. Redukovat výklad motivace na soubor faktorů sociologického charakteru je tedy zřejmě zjednodušující.

[15] Srv. V. Srb: *Příspěvek k dynamice socioprofesionální heterogamie v ČSSR*, SC 1967/1.

[16] J. A. Kahl: *The American Class Structure*, 1957, str. 145 a n.

[17] Srv. např. G. F. Streib: *Are The Aged a Minority Group?* in: *Applied Sociology*, New York 1965, str. 311 a n., a statí R. J. Havighursta aj.